

Αξιώματα διαπαιδαγώγησης του μικρού παιδιού στον 'Αιμίλιο' του Ρουσσώ¹

Είναι γνωστό ότι το κεντρικό παιδαγωγικό αξίωμα ολόκληρης της παιδαγωγικής θεωρίας του *Αιμίλιου* (1762) του Jean-Jacques Rousseau είναι η επανασύνδεση του νέου ανθρώπου με τη φύση. Αλλά αυτό το αξίωμα δεν μπορεί να κατανοηθεί εντελώς, εάν δεν διασαφηνιστούν οι διαφορετικές σημασίες, που δίνονται από τον Γάλλο συγγραφέα στη λέξη «φύση». Διότι έχει παρατηρηθεί ότι ο Ρουσσώ χρησιμοποιεί αυτή τη λέξη με τρεις τουλάχιστον σημασίες: α) ως εξωτερική φύση, ως σύμπαν που νοείται ενοποιημένο από την πνοή του Θεού που το δημιούργησε, β) ως φυσική κατάσταση που προηγείται της ανθρώπινης κοινωνίας, άρα ως κατάσταση του άγριου, απολίτιστου και ακοινωνήτου ανθρώπου, και γ) ως συγκρότηση του ανθρώπου μέσα στην ουσιαστική και διαχρονική ολότητά του με την προϋπόθεση ότι ο άνθρωπος «μέσα σ' αυτό το πλαίσιο της κοινωνίας διατηρεί το χαρακτήρα που κατείχε πριν από κάθε αλλοίωση εξαιτίας των συνηθειών και των πεποιθήσεων»². Και μόνο η τελευταία ετούτη σημασία παρέχει το νόημα που εξηγεί αλάνθαστα την παιδαγωγική θεωρία του Ρουσσώ. Επεξηγώντας αυτή την οπωσδήποτε βαθύτερη και εννοιολογικά κατάμεστη σημασία γράφει ο Ρουσσώ σε μια από τις πρώτες σελίδες του *Αιμίλιου*:

«Γεννιόμαστε ευαίσθητοι και, ήδη από τη γέννησή μας, επηρεαζόμαστε κατά ποικίλους τρόπους από τα αντικείμενα που μας περιβάλλουν. Μόλις αποκτήσουμε μια στοιχειώδη συνείδηση των εντυπώσεών μας, έχουμε τη διάθεση να αναζητήσουμε ή να αποφύγουμε τα αντικείμενα που παράγουν αυτές τις εντυπώσεις... Αυτή η διάθεση επεκτείνεται και σταθεροποιείται, όσο πιο ευαίσθητοι και φωτισμένοι γινόμαστε· αλλά πιεζόμενοι από τις συνήθειές μας, η διάθεσή μας αλλοιώνεται λίγο έως πολύ από τις γνώμες μας. Πριν από αυτή την αλλοίωση υπάρχει αυτό που ονομάζω εσωτερική μας φύση. Σ' αυτή την αρχέγονη προδιάθεση πρέπει λοιπόν να επαναγάγουμε το κάθε τι»³.

¹ Εισήγηση σε Επιστημονικό Συνέδριο που διοργάνωσε το Παιδαγωγικό Τμήμα Νηπιαγωγών του Πανεπιστημίου Κρήτης, στο Ρέθυμνο, τον Οκτώβριο του 1999. Δημοσιεύτηκε στο βιβλίο: Ευαγγελία Κούρτη (επιμ.). *Η έρευνα στην προσχολική εκπαίδευση*. Τόμος Γ': «Ποιότητα, προβλήματα και οργάνωση της προσχολικής εκπαίδευσης». Εκδόσεις «Τυπωθήτω – Γιώργος Δαρδανός», Αθήνα 2002, σελ. 217-223.

² Βλ. J.-J. Rousseau, *Émile ou de l' education*. Texte présenté et commenté par Bernard et Danielle Gerlaud, Paris-Bruxelles-Montréal 1973, σσ. 209-210.

³ Βλ. J.-J. Rousseau, *Émile ou de l' education*. Garnier-Flammarion, Paris 1966, σ. 38. Βλ. την ελληνική μετάφραση της Στέλλας Βουρδουμπά, στο: Ζαν-Ζακ Ρουσσώ, *Αιμίλιος ή περί αγωγής*, εκδ. Δαρεμά, Αθήναι χ.χ. (1963;), σ. 7.

Αυτό το ουσιώδες χωρίο παρέχει τα εξής διδάγματα: Θα πρέπει ευθύς εξαρχής να απορρίψουμε την προκατάληψη ότι ο Ρουσσώ ενδιαφέρεται να μας απομακρύνει από την ανθρώπινη κοινωνία και να μας επαναφέρει στα βουνά, στις σπηλιές και στην αγριότητα με την οποία συζούσαν οι πρωτόγονοι προπάτορές μας. Η φύση, στην οποία θέλει να μας επαναφέρει, δεν είναι ούτε η απολίτιστη κατάσταση του πρωτόγονου ούτε η εξωτερική φύση του βουνού και του κάμπου. Αντίθετα, ο Ρουσσώ ανακαλύπτει μια «εσωτερική φύση» μέσα στον άνθρωπο, η οποία κατορθώνει ενίοτε να συνειδητοποιήσει τις καταστροφικές αλλοιώσεις που επιφέρουν τόσο οι συνήθειες (γαλλικά: les habitudes), όσο και οι γνώμες (γαλλικά: les opinions) μέσα στον πιο ενδόμυχο ανθρώπινο εαυτό. Και μέσα από ένα ξέσπασμα αισιοδοξίας ο Ρουσσώ διαβεβαιώνει ότι η εσωτερική αυτή φύση έχει την ικανότητα να υψώσει το ανάστημά της ενάντια σε κάθε καταστροφική επέμβαση, άρα ενάντια στις αναπόφευκτα εγκαθιδρυσόμενες συνήθειες και γνώμες, και να διεκδικήσει την αρχική της ακεραιότητα. Σ' αυτό τον πόλεμο, που κηρύσσει η εσωτερική μας φύση στις εξωτερικές επεμβάσεις, βασικός αρωγός και ισόβιος συμπαραστάτης είναι ο φωτισμός που μας έρχεται από την εκπαίδευση. Ο Γάλλος στοχαστής αναθέτει λοιπόν στην εκπαίδευση τη βαρυσήμαντη αποστολή, να συνδράμει αποφασιστικά στη διάσωση και ανάκαμψη της εσωτερικής μας φύσης από τον ασταμάτητο βομβαρδισμό που δέχεται μέσω των αισθήσεων. Με την επίγνωση ότι αυτός ο βομβαρδισμός δεν λαμβάνει χώρα βίαια, αλλά ύπουλα και γλυκά· δεν προειδοποιεί για την άφιξή του και δεν μας καθιστά επιφυλακτικούς, αλλά ξεκινά με το πιο άκακο άνοιγμα των βλεφάρων, επιβάλλει την παρουσία του ως αδιάτρητη αμεσότητα, γεμίζει την ψυχή και το πνεύμα με μια πληρότητα κόσμου, και δεν αφήνει κενά ή δυνατότητες υπεκφυγής. Το πιο συχνό αποτέλεσμα ενός τέτοιου αισθητηριακού βομβαρδισμού είναι η ολοκληρωτική εξουθένωση της εσωτερικής μας φύσης, κατοχυρωμένη με την εγκαθιδρυσόμενη γνώμη ότι μια τέτοια φύση ουδέποτε υπήρξε. Και η *συνήθεια* που επιβάλλεται περισσότερο από κάθε άλλη είναι η επανάπαυση στην αμεσότητα των αισθητηριακών δεδομένων: είναι η πεποίθηση ότι ο κόσμος που μας περιβάλλει με τα αυτονόητα δεδομένα του είναι ο μόνος αληθινός.

Αλλά ποιο είναι το ιδεολογικό θεμέλιο που στηρίζει αυτή τη ρουσσωική έννοια μιας εσωτερικής, δηλαδή ενδοανθρώπινης φύσης; Απάντηση: Είναι η πεποίθηση του Ρουσσώ ότι *ο άνθρωπος είναι από τη φύση του καλός*: ότι γεννιέται με μια ακεραιότητα που δεν εμπεριέχει ούτε κακίες ούτε πλανερές γνώμες, διότι αυτές εισάγονται βαθμιαία, επιδρούν ασυναίσθητα κι έχουν την ικανότητα να αλλοιώνουν την αρχέγονη καλοσύνη διαφθείροντάς την⁴. Μόνο αν ληφθεί σοβαρά υπόψη αυτή η πεποίθηση, γίνεται σαφές το κύριο παιδαγωγικό αξίωμα του Ρουσσώ: Η εκπαίδευση δεν πρέπει να προσπαθεί να *καταστήσει* τον νέο άνθρωπο καλό και σοφό, αλλά οφείλει να *αποκαταστήσει* την αρχική του καλοσύνη και αγνότητα, εκδιώκοντας τις εσφαλμένες γνώμες και ιδιοτροπίες, που από τα πρώτα κιόλας χρόνια εισδύουν στην παιδική ψυχή. Η εκπαίδευση δεν χρειάζεται να διαμορφώσει τον άνθρωπο γεμίζοντας

⁴ Βλ. J.-J. Rousseau, *Troisième Dialogue*. Παράθεμα στο: J.-J. Rousseau, *Émile* (1966), σ. 9: «Ο Αιμίλιος... δεν είναι άλλο από μια πραγματεία πάνω στην αρχέγονη καλοσύνη του ανθρώπου, προορισμένη να δείξει, με ποιο τρόπο η κακία και η πλάνη, ενώ είναι ξένες προς τη συγκρότησή του, εισάγονται απ' έξω και τον αλλοιώνουν ασυναίσθητα». Ένα χωρίο που απλώς επιβεβαιώνει αυτή τη γενική ταμπέλα έχει ως εξής (*Émile* (1966), σ. 111, βλ. ελληνική μετάφραση σ. 66): «Ας θέσουμε ως ακαταμάχητο γνώμονα ότι τα πρώτα σκιρτήματα της φύσης είναι πάντα σωστά: δεν υπάρχει έμφυτη διαστροφή μέσα στην ανθρώπινη καρδιά. Δεν υπάρχει ούτε μία κακία μέσα μας, για την οποία να μη μπορεί να ειπωθεί ότι εισέδυσε κατά τον τάδε τρόπο και με τα τάδε μέσα».

το νου και την ψυχή του με θεωρητικά και πρακτικά διδάγματα που θα καλύψουν κάποια υποτιθέμενα κενά. Εκπαιδευόμενος ο άνθρωπος δεν συγκροτεί μια δεύτερη φύση, καλύτερη ή σοφότερη από την πρώτη. Η εκπαίδευση οφείλει, αντίθετα, να αναζητήσει, να βρει και να διασώσει την πρώτη, την αληθινή και μόνη ανθρώπινη φύση. Κι αυτό είναι ένα μέλημα υπεραρκετό και αντάξιο της αρχέγονης ακεραιότητας.

Είναι αναμφισβήτητο ότι το βιβλίο, στο οποίο ο Ρουσσώ αποτύπωσε εκτενώς τις παιδαγωγικές του αντιλήψεις, ο *Αιμίλιος*, αναπτύσσεται με τον ίδιο «φυσικό» τρόπο, όπως αναπτύσσονται οι ανθρώπινες ανάγκες, έξεις, γνώμες, πεποιθήσεις κ.λπ. Το βιβλίο προχωρεί, δηλαδή, σύμφωνα με τις βιολογικές ηλικίες του ανθρώπου και αντιστοιχώντας προς τη διαφορετική διαπαιδαγώγηση, την οποία απαιτεί κάθε ηλικία. Έτσι, το πρώτο κεφάλαιο (σύμφωνα με την τότε γαλλική συνήθεια: «Βιβλίο πρώτο», *Livre premier*) πραγματεύεται τη βρεφική και νηπιακή ηλικία, το δεύτερο κεφάλαιο την παιδική ηλικία έως τα 12 χρόνια του παιδιού, το τρίτο κεφάλαιο από τα 12 έως τα 15 κ.λπ. Αυτό δεν πρέπει να μας παραπλανήσει, ώστε να υποθέσουμε ότι και το περιεχόμενο αυτών των κεφαλαίων είναι περιγραφικό. Αντίθετα, ο Γάλλος συγγραφέας διασαφηνίζει ότι ενδιαφέρεται να προσφέρει μόνο τα αξιώματα ή τις αρχές (*les principes*) της εκάστοτε εκπαιδευτικής πράξης, και όχι να προκαταλάβει τα αποτελέσματα. Λέει κατά λέξη: «Να τι προσπάθησα να κάνω μέσα σε όλες τις δυσκολίες που μου παρουσιάστηκαν. Για να μη μεγαλώσω άνωφελα το βιβλίο, αρκέστηκα να θέσω μόνο τα αξιώματα, των οποίων την αλήθεια καθένας μπορεί να αισθανθεί. Αλλά όσον αφορά τους κανόνες, που θα είχαν ανάγκη από αποδείξεις, τους εφάρμοσα όλους στον Αιμίλιό μου ή σε άλλα παραδείγματα»⁵. Με βάση αυτή την αυτοσυνείδητη ιεράρχηση του συγγραφέα θεωρώ λοιπόν πρωταρχικό μέλημα του αναγνώστη να διακρίνει τα αξιώματα, στα οποία στηρίζεται κατά τον Ρουσσώ η διαπαιδαγώγηση κάθε ανθρώπινης ηλικίας.

Όσον αφορά το κύριο παιδαγωγικό αξίωμα της προεφηβικής ηλικίας, είναι προφανές ότι αυτό δεν μπορεί να συστοιχεί με το γενικό αξίωμα της επανασύνδεσης του νέου ανθρώπου με τη φύση. Θεωρώ μάλιστα ότι μπαίνοντας σ' αυτό το επιμέρους, αλλά καθ' όλα σημαντικό αξίωμα διασαφηνίζουμε ίσως ολόκληρη την παιδαγωγική θεωρία του Ρουσσώ. Πρόκειται γι' αυτό που ο Γάλλος συγγραφέας με νηφαλιότητα και σαφήνεια ονομάζει «αρνητική εκπαίδευση» (*éducation negative*)⁶. Την περιγράφει ως εξής: Πριν φτάσει στα 12 χρόνια του, δεν πρέπει να διδάσκουμε στο παιδί ούτε την αρετή ούτε την αλήθεια, «αλλά να προφυλάσσουμε την καρδιά του από την κακία και το πνεύμα του από την πλάνη». Ο αρνητικός χαρακτήρας αυτής της εκπαίδευσης συνίσταται στη μη-μεταβίβαση ηθικών διδαγμάτων και στη μη-προσφορά γνώσεων. Ο δάσκαλος πρέπει να αρκείται στο να κάνει το μαθητή του υγιή και ρωμαλέο· όχι να επιδιώκει να τον κάνει ηθικό και σοφό. Ο Ρουσσώ φθάνει στην ακρότητα να πει ότι σ' αυτή την ηλικία το παιδί δεν χρειάζεται καν να ξέρει να διακρίνει το δεξί του χέρι από το αριστερό, προφανώς υπονοώντας ότι το παιδί πρέπει να συντονίζει και τα δυο του χέρια όχι μόνο στις γυμναστικές ασκήσεις, αλλά και στο κατανοητικό άγγιγμα των πραγμάτων, μα και στην απόκτηση χειροδύναμων ικανοτήτων⁷.

Σχετικά με το αξίωμα της αρνητικής εκπαίδευσης μπορούν να ειπωθούν πολλά. Αλλά επειδή ο Ρουσσώ δεν περιορίζει αυτό το αξίωμα στην πρώιμη παιδική ηλικία, αλλά παρατείνει την ισχύ του έως το 12^ο έτος του παιδιού, θα αντιπαρέλθω

⁵ J.-J. Rousseau, *Émile* (1966), σ. 54. Βλ. ελληνική μετάφραση, σ. 21.

⁶ *Ο.π.*, σσ. 112-113. Βλ. ελληνική μετάφραση, σ. 68.

⁷ Βλ. *ό.π.*: «Ασκείστε το κορμί του, τα όργανά του, τις αισθήσεις του, τις δυνάμεις του, αλλά κρατήστε την ψυχή του άνεργη όσο περισσότερο χρόνο μπορείτε».

οποιοδήποτε περαιτέρω σχόλιο, για να προχωρήσω στο κύριο θέμα μου, που είναι τα τέσσερα παιδαγωγικά αξιώματα, τα οποία ο Ρουσσώ προσγράφει στη βρεφική και στην πρώιμη παιδική ηλικία, γι' αυτό και τα εκθέτει –θα έλεγα ως συνοπτική περίληψη– στο πρώτο κεφάλαιο του *Αιμίλιου*⁸. Είναι αυτονόητο ότι αυτά τα αξιώματα δεν αντιτίθενται ούτε στο αξίωμα της επανασύνδεσης με τη φύση ούτε στο αξίωμα της αρνητικής εκπαίδευσης. Είναι επιπλέον αυτονόητο ότι δεν προσπαθούν να συμπληρώσουν κάτι όσον αφορά την πρόσκτηση γνώσεων, διότι αυτή έχει προσδιοριστεί για ολόκληρη την παιδική ηλικία μέσω του αξιώματος της αρνητικής εκπαίδευσης. Μένει λοιπόν να τεθούν τα θεμέλια της ηθικής διαπαιδαγώγησης, και αυτό επιχειρούν να πετύχουν αυτά τα τέσσερα αξιώματα. Πριν όμως ασχοληθούμε με αυτά, ας ρίξουμε μια ματιά στο σχόλιο που επισυνάπτει ο συγγραφέας τους εν είδει προσανατολιστικής πυξίδας αμέσως μετά την παράθεσή τους. Λέει κατά λέξη:

«Το πνεύμα αυτών των κανόνων είναι να παραχωρήσουμε στα παιδιά περισσότερο αληθινή ελευθερία και λιγότερη εξουσία· να τους επιτρέψουμε να κάνουν περισσότερα αφ' εαυτών και να απαιτούν λιγότερα από τους άλλους. Έτσι θα συνηθίσουν από νωρίς να περιορίζουν τις επιθυμίες τους ανάλογα με τις δυνάμεις τους, και θα αισθάνονται λιγότερο τη στέρηση για όσα δεν εξαρτώνται από τη δική τους δύναμη»⁹.

Με αυτές τις προτάσεις διατυπώνεται ένας βαθύς προβληματισμός πάνω στο ζήτημα της ελευθερίας. Γίνεται φανερό ότι ο Ρουσσώ τοποθετεί το ερώτημα περί ελευθερίας στο επίκεντρο του παιδαγωγικού του συστήματος όσον αφορά την πρώιμη παιδική ηλικία, και με την ανωτέρω συνοπτική διατύπωση δίνει μια καίρια απάντηση. Λέει, δηλαδή, ότι η ελευθερία του μικρού παιδιού γίνεται τόσο πιο αληθινή, όσο λιγότερο τους επιτρέπουμε να μας εξουσιάζουν. Το ζήτημα δεν είναι να τους παραχωρήσουμε απόλυτη ελευθερία για να κάνουν ό,τι θέλουν (“laisser faire”), αλλά να αναλάβουν την ευθύνη των επιθυμιών τους ικανοποιώντας τις μέσω των δικών τους δυνάμεων και όχι χάρη στην υποστήριξη, στην προσφορά και στην ανοχή των άλλων. Ο Ρουσσώ συνειδητοποιεί ότι η ελευθερία και σε τελική ανάλυση η ευτυχία του μικρού παιδιού βασίζεται σε μια ισομερή αντιστοιχία του «θέλω» και του «μπορώ». Δεν επιτρέπεται να θέλει το μικρό παιδί περισσότερα από όσα μπορεί, διότι τότε γίνεται ένας τυραννικός εξουσιαστής· ούτε όμως επιτρέπεται να ικανοποιεί λιγότερες επιθυμίες από όσες μπορεί, διότι η μη-ικανοποίηση των ταιριαστών επιθυμιών μετατρέπεται σε μοχθηρία και σε πονηρία.

Δεν θα ασχοληθώ εδώ ξεχωριστά με κάθε ένα από τα τέσσερα αξιώματα διαπαιδαγώγησης του μικρού παιδιού. Τα αναφέρω μόνο κατά λέξη, για να επικυρωθεί η πεποίθησή μου ότι επικεντρώνονται στην έννοια της ελευθερίας, σε στενή όμως συνάρτηση με την έννοια της φύσης. Τα τέσσερα αυτά αξιώματα έχουν ως εξής:

«Πρώτο αξίωμα: Όχι μόνο δεν έχουν τα παιδιά περίσσιες δυνάμεις, αλλά δεν έχουν ούτε καν όσες απαιτεί η φύση· πρέπει λοιπόν να τα αφήνουμε να χρησιμοποιούν αυτές τις λίγες δυνάμεις, τις οποίες ποτέ δεν μπορούν να καταχραστούν.

⁸ J.-J. Rousseau, *Émile* (1966), σσ. 78-79. Βλ. ελληνική μετάφραση, σ. 40.

⁹ Ο.π. Πρέπει να παραδεχτώ ότι η μετάφραση αυτών των προτάσεων δεν κατορθώνει να αποδώσει όλες τις λεπτές αποχρώσεις που προσδίδει ο Ρουσσώ στην έννοια της δύναμης, την οποία χαρακτηρίζει με τρεις διαφορετικές λέξεις: empire, force, pouvoir.

Δεύτερο αξίωμα: Πρέπει να τα βοηθούμε και να τους παραστεκόμαστε σε όσα τους λείπουν, είτε πρόκειται για νοητικές είτε για σωματικές δυνάμεις σε όλες τις φυσιολογικές τους ανάγκες.

Τρίτο αξίωμα: Στη βοήθεια που τους παρέχουμε, πρέπει να περιοριζόμαστε στο πραγματικά χρήσιμο, χωρίς να παραχωρούμε τίποτα στις ιδιοτροπίες τους και στις παράλογες επιθυμίες τους: έτσι οι ιδιοτροπίες δεν θα τα τυραννούν, αφού δεν θα επιτρέπουμε σ' αυτές να γεννηθούν, δεδομένου ότι αυτές δεν προέρχονται από τη φύση.

Τέταρτο αξίωμα: Πρέπει να μελετούμε προσεκτικά τη γλώσσα τους και τα σήματά τους, έτσι ώστε σ' αυτή την ηλικία, που δεν ξέρουν ακόμα να προσποιούνται, να διακρίνουμε ποιες επιθυμίες προέρχονται άμεσα από τη φύση και ποιες από την ιδιογνωμία τους».

Πιστεύω ότι αυτά τα αξιώματα είναι τόσο σημαντικά, ώστε θα μπορούσαν να γίνουν πολλές και γόνιμες συζητήσεις γύρω από αυτά. Εγώ θα περιοριστώ σε ένα μόνο σχόλιο και με αυτό θα κλείσω την εισήγησή μου. Πρόκειται για το εξής: Τα τέσσερα αυτά αξιώματα περιέχουν μια παραδοξολογία, διότι η παραδοσιακή φιλοσοφική έννοια της φύσης συνδέεται πάντα με την έννοια της αναγκαιότητας και όχι με την έννοια της ελευθερίας. Φύση είναι η φυσική νομοτέλεια, η αδήριτη αναγκαιότητα των φυσικών νόμων, στους οποίους κάθε ανθρώπινο ον –πόσο μάλλον το παιδί της προσχολικής ηλικίας– είναι αναγκασμένο να υπακούει και να υποτάσσεται. Πώς λοιπόν εδώ ο Ρουσσώ συνδέει τη φύση του μικρού παιδιού με την ελευθερία; Η απάντησή μου έχει ως εξής: Ο Ρουσσώ δεν αντιτίθεται στην πανάρχαια πεποίθηση ότι η ανθρώπινη φύση συνίσταται σε φυσικούς νόμους και σε φυσικές ανάγκες, όπου υποκειμέθα και υπακούμε. Εάν αυτό ισχύει για τον ενήλικο και τον ώριμο άνθρωπο, ακόμα περισσότερο ισχύει για το μικρό παιδί, που δεν έχει αρκετές δυνάμεις για ν' αντιμετωπίσει «όσα απαιτεί η φύση». Η βοήθεια, την οποία οφείλουμε να παρέχουμε στο μικρό παιδί, έγκειται ακριβώς στο να το βοηθούμε ν' ανταποκρίνεται στους φυσικούς νόμους με τις λιγοστές του δυνάμεις, διότι μόνο τότε δεν υποδουλώνεται στη φυσική αναγκαιότητα. Όταν αφετέρου το μικρό παιδί διατυπώνει τις επιθυμίες του, πρέπει να διακρίνουμε ποιες από αυτές είναι σύμμετρες με τη φυσική αναγκαιότητα και ποιες προέρχονται από ιδιοτροπία (γαλλικά: *fantaisie*) ή από ιδιογνωμία (γαλλικά: *opinion*) – και στις τελευταίες να μην παραχωρούμε καμιά ικανοποίηση, ακριβώς διότι είναι παρά φύση και οδηγούν στην υποδούλωση. Το παιδαγωγικό μάθημα που προσφέρει εδώ ο Ρουσσώ συνοψίζεται στο ότι όσες παιδικές δυνάμεις ανταποκρίνονται στη φυσική αναγκαιότητα και όσες παιδικές επιθυμίες έχουν ως πηγή τους την ίδια φυσική αναγκαιότητα, συνιστούν την ανθρώπινη ελευθερία.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Ελληνόγλωσση

ΡΟΥΣΣΩ, Ζ. Ζ., *Αιμίλιος ή περί αγωγής*, μτφρ. Στ. Βουρδουμπά, εκδ. Δαρεμά, Αθήναι χ.χ. (1963;).

Ξενογλώσση

- KRAFT, V. (1997). *Rousseaus "Émile". Lehr- und Studienbuch*. 3. Auflage, Verlag Julius Klinkhardt, Bad Heilbrunn (Univ. Diss., Kiel 1984).
- ROUSSEAU, J. J. (1966). *Émile ou de l' éducation*. Paris, Garnier-Flammarion.
- ROUSSEAU, J. J. (1973). *Émile ou de l' éducation*. Texte présenté et commenté par Bernard et Danielle Gerlaud, Paris-Bruxelles-Montréal.
- SIGMON, S. B. (1984). *A Contrast in Schooling: The Natural Education of Emile vs. Giroux's Radical Education*. New Jersey.
- VARGAS, Y. (1995). *Introduction à l' Émile de Jean-Jacques Rousseau*. Paris, Presses Univ. de France.